

Stalinismi „Teised“: Ilmi Kolla kui teisitimõtteleja¹

Eve Annuk

Teesid: Artikkel käsitleb luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) luulet stalinismiperioodi kontekstis kui vastupanu ajastu diskursiivsetele jõujoontele. Ilmi Kolla luuletuste enamikku ei olnud võimalik avaldada, sest need ei vastanud sotsialistliku realismi ja stalinliku ideoloogia nõuetele. Ka avaldamiseks vastu võetud tekstide puhul heitsid ajalehtede ja ajakirjade toimetused talle sageli ette luuletuste sobimatus kehtivate ideoloogiliste ja esteetiliste nõuetega. Selles mõttes võib Ilmi Kolla luulet näha sotsiaalse protestina, mis ei olnud küll otseselt selle eesmärgiga loodud, kuid mis toimis sellisel moel.

Märksõnad: Ilmi Kolla (1933–1954), stalinism, luuletused, loominguvabadus, nonkonformism

1953. aasta 6. juunil kirjutas luuletaja Ilmi Kolla:

On erakordselt õnnetu ja rusuv
see minu elu kahekümnes kevad.
Nüüd enam millesegi ma ei usu
ja midagi ei püüa enam.

Nüüd keelatud on kõigile mu luule –
see ainus, mis mind vaimustas ja sidus.
Ja kui mul tekibki veel värsse suule,
siis ainult süngeid vihkamise ridu. [---]

Poeedihing ju alandust ei talu,
kuid tema häält ei keegi võtta suuda.
Kõik minu üksinduse, minu valu
see uueks põletavaks lauluks muudab.
(Kolla 2009: 172.)

See pealkirjata luuletus Ilmi Kolla eluajal trükkis ei ilmunud, ei saanudki ilmuda, sest see oli kõike muud kui sotsialistlikku realismi järgides kirjutatud tekst. Luuletuse teema ja tonaalsus ei sobinud kuidagi kokku ajastu ideoloogilise raamiga, mis eeldas kollektiivse sotsialistliku ülesehitustöö kujutamist. Luuletuse humanistlikele väärtustele tuginev indiviidikeskne hoiak oli vastuolus stalinistlike diskursustega, kus üksikisikul oli tähtsust ainult

¹ Artikli valmimist on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeerium (IUT22-2 „Kirjanduse formaalsed ja informaalset võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal“) ning Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus.

sotsialistliku kollektiivi liikmena ja kus inimlikke tundeid, nagu kurbust või üksildust käsitleti nõrkusena, dekadentlikena, nõukogude ühiskonda sobimatutena. Luuletaja hoiak mõjub vaimse vastupanu sümbolina kogu ajastule, selle inimvääriskust nivelleerivatele hoiakutele.

Käsitlengi artiklis Ilmi Kolla luulet vastupanuna ajastu diskursiivsetele jõujoontele. Ilmi Kollas võib näha omamoodi teisitimõtletajat, kes ei sobitunud oma aja diskursiivsetesse raamidesse. Stalinistliku ajastu konteksti arvestades (nt repressioonid, küüditamised) on selge, et tollal ei saanud olla aktiivne teisitimõtletaja, s.t ei saanud võidelda aktiivselt ja avalikult ühiskondliku ja ideoloogilise surve vastu, pigem oli võimalik olla passiivne teisitimõtletaja, mis võis avalduda mitmel moel, näiteks seistes vastu ajastu diskursustele. Kirjanduse kontekstis võis see tähendada nii vaikimist kui ka ideoloogilistest nõuetest irduva esteetilise praktika viljelemist, mis tähendas tegelikult sahtlisse kirjutamist, sest ajastu nõuetega sobimatut loomingut ei avaldatud. Seega saab teisitimõtlemist mõista esteetilise praktika kontekstis kui opositsiooni sotsialistliku realismi suhtes.

Vaatlen artiklis stalinistliku ideoloogia ja esteetiliste praktikate suhet selliste mõistete kontekstis nagu konformism ning teisitimõtlemine ja/või vastupanu, arvestades nii teadlikke kui ebateadlikke vastuhakumehhanisme. Pööran tähelepanu ka küsimusele, kelle häält oli stalinistlikus ühiskonnas kuulda ja kes olid need kõrvale lükatud „teised“, kelle häälest võime aimu saada Ilmi Kolla luulet lugedes.

Kirjandusest ajastu kontekstis

Stalinistlikku perioodi Eestis võib piiritleda aastatega 1944–1956 (vt Raudsepp 2000: 137, Olesk 1998: 229). Stalinistliku perioodi eesti kirjandust on nähtud kui võõra tekstitootmise malli istutamist eesti kirjanduse asemele, kuna suur osa eesti varasemat kirjandust oli keelustatud (Olesk 2003a: 465). Ainsaks lubatud loomemeetodiks kirjanduses oli sotsialistlik realism, mis tähendas kehtestatud ideoloogiliste ja esteetiliste normide kõrvalekaldumatut järgimist. Tuli käsitleda nõukogulikke teemasid, näiteks kollektiivset sotsialistlikku ülesehitustööd või põllumajanduse kollektiviseerimist, ning teha seda (võlts)optimistlikult, nõukogulikkust ja ideoloogilisi juhte ülistades. Isiklike teemade, näiteks nagu armastuse keskmesse seadmist võis tõlgendada ideoloogilise vastuhakuna või isegi rünnakuna, mis võis autorile saatuslikuks saada. Kirjanduse kui poliitilise valdkonna tähtsuse rõhutamine tähendas tugevnevat kontrolli kirjandusliku loominguga üle ja ebasoovitavate autorite, nn kodanlike natsionalistide väljaheitmist kirjanike liidust 1950. aastal, mistõttu ka nende teoseid ei avaldatud. Välja visati Friedebert Tuglas, Mait Metsanurk, Johannes Semper, Paul Viiding, Leo Anvelt, August Sang, Agnes Kajara-Taar, Aleksander Tassa, Kersti Merilaas, Betti Alver (kes oli Eesti Nõukogude Kirjanike Liitu vastu võetud 1945), 1951. aastal Osvald Tooming (Olesk 2000: 155, Karjahärm 2006: 165). Näiteks Betti Alver elatas ennast tõlkimisega. Ta ei avaldanud algupärast loomingut pärast 1945. aastal ajalehes Sirp ja Vasar ilmunud luuletust „Janu“ kuni 1966. aastal ilmunud luulekoguni „Tähetund“, kuigi mõned luule-

tused ta sel perioodil siiski kirjutas (Muru 2003: 126). See kõik tõi kaasa ka kirjandusteoste väljaannete vähenemise, näiteks aastatel 1946–1953 vähenes ilukirjandusteoste (koos tõlgetega) väljaannete arv rohkem kui poole võrra (Olesk 2003a: 466).

Ajastu luulet iseloomustades on väidetud, et 1940. aastatel luule maht ja levik tõusid, 1950. aastatel aga vähenesid (Säärits 1987: 81). 1950. aastate algust on seostatud ka luulekriisi tekkimisega, sest varasem, kodanliku perioodi luule hinnati ümber vastavalt uutele tõekspidamistele:

Lähiminekliku pärandist kasutati niisiis kõigepealt ühiskonnakriitilisi publitsistliku laadiga teoseid. Tollaste nihilistlike ümberhinnangute tõttu katkes side eesti luule kujundilisuse ja värsikultuuri uuenemises tähtsaid autoreid ja terveid etappe esindavate rühmituste (Noor-Eesti, Siuru, Arbudjad) loomine; klassikalise luule traditsioonide ahendamine oli üks 50-ndate aastate alguse luulekriisi tekkimise põhjuseid. (Samas, 82–83.)

Ilmi Kolla eluajal, s.t kuni aastani 1954 ilmus Eestis nõukogude autorite loomingu tõlgete ja mõnede nõukogude ideoloogiaga sobivate eesti luule klassikute, nagu Koidula või Karl Eduard Söödi luuleväljaannete ning eesti luule antoloogiate (kus oli rõhuasetus nõukogude perioodi eesti autorite loomingu) kõrval omajagu ka üksikautorite loomingu. Need olid luuletajad, kes tahtsid ja suutsid oma loomingu kohaneda uute nõudmistega. Autorite hulgas oli nii nooremaid luuletajaid kui juba tunnustatud autoreid, nagu Vladimir Beekman, Uno Laht, Debora Vaarandi, Juhan Smuul, Muia Veetamm, Minni Nurme, Paul Rummo, Juhan Sütiste, Jaan Kärner, Mart Raud jt. Teemaaliselt oli sõjajärgne ja stalinistlik luule vägagi piiratud, käsitleti sõjateemat ja uue, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamist (töö, sotsialistlik tänapäev, kolhoositeema), tähtsad olid klassi- ja rahuvõitluse motiivid ning Stalini-ülistus, aga armastusteema jäi tahaplaanile (samas, 84–85).

Ideoloogilise suunise ja loomemeetodina tähendas sotsialistlik realism mh kollektiivse hoiaku eelistamist üksikisiku vaatepunktile, kommunistlike „väärtuste“ ja sotsialistliku ülesehitustöö kui „võitluse“ rõhutamist jm. Mitmed ilmunud luulekogude pealkirjad räägivad iseenda eest: Ralf Parve „Sõduri südamest“ (1945) ja „Võitluspostil“ (1950), Paul Rummo „Võitlev kodumaa“ (1946), „Rahva võim“ (1950) ja „Volga-Don: kirjad esimeselt kommunismi suurehituselt“ (1953), Mart Raud „Valimispäeviks“ (1947), Jaan Kärner „Suur oktoober“ (1947), Aira Kaal „Võidurakett“ (1948), Felix Kotta „Kindlal sammul“ (1950).

Debora Vaarandi oli üks tolle aja tunnustatud autoritest, kes suutis nõutud ideoloogia vaevata luuleks vormida. Näiteks tema luulekogu „Selgel hommikul“ (1950), mille tekstuaalset sõnumit võimendab visuaalne külg – ajastu ideoloogiast kantud puugravüürid – on nõukogude korra ülistus. Raamatu avaluuletus „Maailmast lendab miljonite mõtteid“ deklareerib otsesõnu armastust Stalini vastu: „Maailmast lendab miljonite mõtteid / su poole, Stalin, tulvil armastust“ (Vaarandi 1950: 7). Teisal nimetab autor Stalinit sõbraks: „Stalin! Tema mõtte selgus / läbib maad ja kaugused. / Ta on astund meie ellu / nagu sõber, abimees.“

(„Kaks noorust“; samas, 51.) Ja kuigi ülejäänud luuletused Stalini kiitmisega ei tegele, on needki täis kiitust kommunismi ehitamise, nõukogude rahva igapäevase kangelasliku töö, kolhooside loomise, kodumaa-armastuse jmt kohta, sekka kriitikat „ilgete“ kapitalistide aadressil. Tõsi küll, raamatus on avaldatud ka lauluna tuntuks saanud luuletus „Uus paat“ („Seda paati pole tehtud linnuluust...“), mis oma hoiaku poolest hõlbib luulekogu läbivast ideoloogilisest hoiakust, olles ideoloogilises mõttes peaaegu neutraalne kalameeste töö kirjeldus. Ka Vaarandi järgmine, luule valikkogu „Luuletused“ (1953) sarnaneb eelmisega oma tonaalsuselt. Nõukogude võimu kujutatakse vabastajana, uue hea elu toojana, juhtideks „mägikotkas Lenin“ ja „kotkasüdamega“ Stalin. Raamatus on ilmunud ka pikem poeemilaadne luuletus „Taljud Lööne soos“, mille viimane osa on saanud tuntuks lauluna „Saaremaa valss“ ja mis ilmus eraldi raamatuna 1949.

Juhan Smuuli (Schmuuli) Stalini preemia saanud luulekogu „Luuletused, poeemid“ (1953) teemadeks on samuti sotsialistliku ülesehitustöö kujutamine ajastu ideoloogiaga sobivas võtmes. Palju kujutab autor rannarahva ja kalurite elu ning leidub ka ajastu ideoloogiast peaaegu puutumata luuletusi, mis oma kujutuslaadilt mõjuvad pigem isikliku kogemuse poeetilise üldistusena, nagu „Mälestusi isast“. Luulekogu lõpetab „Poeem „Stalinile“ kui ajastu ideoloogia kvintessents: „Suur Stalin! Kommunismi poole / Te vääramatult viite meid“ (Schmuul 1953: 186).

Ka nooremate autorite looming oli kantud sarnasest maailmavaatest. Näiteks Vladimir Beekmani luulekogu „Laul noorusest“ (1952) keskseteks teemadeks on sõda ja Ameerika imperialismi kriitika. Loomulikult leidub luulekogus ka Stalinile pühendatud luuletusi („Stalin“, „Laul Stalinist“). Siiski ei olnud kogu tolle aja luule „panegüürliline“ (Hasselblatt 2016: 508). Näiteks Uno Lahe esikluulekogu „Piimahambad“ (1954) esitab satiirilist luulet, mis on ülejäänud luule temaatilisel taustal üsna erandlik, kuid mis viitab ka juba Stalini surma järgse vabama õhkkonna tekkimisele.

Luulet ilmus palju ka ajakirjanduses, kuna luulel (ja kirjandusel laiemalt) oli tähtis koht nõukogude inimese ideoloogilisel kasvatamisel. Luule oli stalinlikus ühiskonnas propagandavahendiks ja seetõttu avaldatigi seda palju mitmesugustes väljaannetes alates kohalikest ajalehtedest kuni ülevabariigiliste ajalehtede ja ajakirjadeni, nagu ajalehtedes Pärnu Kommunist, Rahva Hääl, Säde, Noorte Hääl, Sirp ja Vasar, Nõukogude Õpetaja ning ajakirjades Looming, Nõukogude Naine, Stalinlik Noorus, Pilt ja Sõna, Kehakultuur jt. Kirjanikud kui „inimhingede insenerid“ pidi aitama luua süsteemile ustavat liikmeskonda ja lisaks kirjanike ideoloogilisele suunamisele meelitati autoreid seda tegema ka mõningate boonustega, näiteks suurte honoraridega (vt Annuk 2011).

Näiteks avaldas ajakiri Stalinlik Noorus regulaarselt noorte autorite loomingut, kusjuures Ilmi Kolla kujunes üheks ajakirja püsiautoriks. Juba 1949. aastal ilmusid seal Kolla luuletused „Heinatöö Rabamäe kolhoosis“ (nr 8) ja „Noor kolhoos“ (nr 4). Kolla viimasel eluaastal, 1954, ilmusid seal tema luuletused „Kohtumine uisuteel“ (nr 1), „Mailaul“ (nr 5), „Kauneim

nääripuu“ (nr 12), „Minu taat“ (nr 12). Mõned luuletused, millele heliloojad olid viisi kirjutanud, ilmusid koos nootidega. Ajakirja autorite hulgas oli mitmeid teisi luuletajaid, nagu Juta Kaidla, Feliks Kotta, Adolf Rammo, Manivald Kesamaa jt.

Ajakirjana oli Stalinlik Noorus pedagoogilise ja propagandistliku suunitlusega – kasvatada noorsugu kommunistlikus vaimus – ning seal kajastati mitmesuguseid ideoloogiliselt oluliseks peetud teemasid. 1950. aastate alguse ajakirja numbrites avaldati artikleid sellistel teemadel nagu kommunistlike viisaastakute või Stalini ülistamine (nt artikkel „Seltsimees Stalin juhib NSV Liidu rahvad sotsialismilt kommunismile“, nr 1), tutvustati Stalini rahupreemia laureaate jmt. Ideoloogilise rõhuasetusega tekstide kõrval avaldati artikleid siiski ka praktilisematel teemadel, nagu tööstusest või põllumajandusest. Näiteks ilmus 1954. aasta 1. numbris artikkel kartulite ruutpesiti mahapanekust. Kirjutati ka kultuuriteemadel, nagu A. H. Tammsaare 75. sünniaastapäevast, noorte autorite vabariiklikust konverentsist, kunstnike tööde näitusest, astrobioloogiast jpm. Võib öelda, et Stalinlik Noorus oli sõna otseses mõttes nõukogude noorsoo häälekandja.

Eriline roll oli noorte autorite loomingu suunamisel. Näiteks olid Kirjanike Liidus ametis luule- ja proosakonsultandid, kelle ülesandeks oli anda hinnang noorte autorite loomingule. Konsultantidena töötasid süsteemile ustavad kirjanikud – Debora Vaarandi, Rudolf Sirge, Paul Kuusberg jt. Luulekonsultantide säilinud päevikutest võib lugeda hinnanguid noorte autorite luuletuste kohta, mis mõnikord mõjuvad koomiliseltki, nagu hinnang H. Hinno luuletusele „Kolhoosnikule“, mille kohta on kirjutatud 4. septembril 1953: „Hosianna uute kolhoosi-alaste seaduste puhul“ (Vaarandi 1953–1954: 4). 2. juulil 1954 antud hinnang Kersti Tärna luuletustele on üheselt hukkamõistev: „Noor dekadent. Väga rikitud!“ (samas, 12). Hindamiseks saadetud luuletuste sisust annavad ettekujutuse pealkirjad, nagu „Oktoobritee“, „Meid juhib partei“, „Kolhoosnikule“ jm. Päevikus leidub ka hinnang 6. oktoobrist 1953 Kolla luuletustele „Ehitustarvete poes“ ja „Noorus“: „Esimene – huvitav, värske, teemalt vajalik. Väheste parandustega saab hea luuletuse. Teine – nõrk.“ (Samas, 4.)

Noorte autorite ideoloogilise kasvatamisega tegeldi ka ajakirjanduse veergudel, avaldades nende loominguga kritiseerivaid artikleid. Toodi halastamatult esile puudusi ja anti soovitusi, kuidas muuta loomingut vastavaks ajastu ideoloogilistele ja esteetilistele nõuetele. Näiteks avaldas ajakiri Stalinlik Noorus 1952. aasta 4. numbris Manivald Kesamaa artikli „Miks minu luuletust ei avaldata“, kus autor tõi esile ideoloogilised nõuded, millele peaks vastama noorte autorite looming (Kesamaa 1952). Kesamaa leidis, et noorte autorite luuletused on liiga üldsõnalised, mille põhjuseks on see, et noored ei vaatle tähelepanelikult elu. Olukorra parandamiseks „on vaja väsimatult omandada marksismi-leninismi teooriat, mis õpetab meid mõistma kõiki elunähtusi. Selle teooria valgusel muutub meie looming tugevaks ja jõuliseks, me oskame orienteeruda kõigis küsimustes, mis on seotud meie loomingu ja tööga.“ (Samas, 26.)

Ka ajalehtede-ajakirjade toimetused andsid autoritele konkreetseid juhtnööre luuletuste kirjutamiseks, nõudes näiteks luuletusi nõukogulikeks tähtpäevades või rõhutades „õige“ vaatenurga kujutamist luuletuses (vt Annuk 2003b). Selline noorte autorite ideoloogiline juhendamine oli üsna tulemuslik, sest teistsuguseid tekste lihtsalt ei avaldatud, aga iga noor autor unistas siiski trükki pääsemisest.

Sellises kontekstis said ilmuda ainult ideoloogiliselt sobivad teosed ja see muutis kirjandusvälja ahistavalt ideoloogiliseks ja üheülbaliseks. Kõik ideoloogilisest normist kõrvale kalduv oli muudetud nähtamatuks või surutud põranda alla. Me tegelikult ei tea, kui palju kirjutati tol ajal teistsugust, ajastu nõuetest hälbivat luulet, kuigi oli autoreid, kes ideoloogilise survega ei nõustunud. Ka vaikimine, kirjutamisest loobumine oli mittenõustumine. Üksikjuhtumid, nagu Ilmi Kolla, kelle eluajal avaldamata käsikirjad on õnneks säilinud, on selles kontekstis tunnistajaks vastuseisust ajastu survele.

Dissidentluse mõistet on nõukogude ühiskonna kontekstis käsitletud peamiselt poliitilises võtmes, kirjeldades inimesi, kes ei nõustunud ametliku nõukogude ideoloogiaga (vt Zakharova 2013: 23). Sõna *dissident* tähistab opositsioonilist aktiivsust või ka sõltumatut mõtlemist või isegi tundmist (Fireside 1980: 32). Dissidendi mõiste kõrval, mida võib käsitleda ka kultuurilisena, võib teatavaid vastupanumustreid nõukogude ühiskonnas analüüsida ka mittenõustumise mõistet kasutades. Mittenõustumine, eriarvamus (inglise keeles *dissent*) on selline mittennormatiivne käitumine, mis avaldub rohkem hoiakute tasandil ja on pigem ideoloogiline, hõlmates inimeste selliseid mõtteid, mis ei sobi kokku režiimi normidega (Hersch 2016: 16). Selles mõttes tähendab mittenõustumine nonkonformismi, võime mõelda teisiti muudab inimese mittenõustujaks (inglise keeles *dissenter* – samas, 18). Kultuurilise mittenõustumisena võib mõista selliseid kultuurilisi käitumisviise ja hoiakuid, mis ei nõustu valitsevate normidega (vt Sunder 2001: 495, Hersch 2016: 19). See hõlmab suurt hulka tegutsemisviise, mis on opositsioonis valitsevate poliitiliste ja sotsiaalsete jõududega (samas, 20).

Stalinismi kontekstis ei saa eriti rääkida (aktiivsest) dissidentlusest, pigem teisitimõtlemisest või mittenõustumisest. Kasutangi käesolevas artiklis termineid *teisitimõtlemine* ja *mittenõustumine*, mõistes nende all (kultuurilist) vastupanu valitsevatele hoiakutele, diskursustele ja/või ideoloogiatele.

Ilmi Kolla luule ajastu kontekstis

Ilmi Kolla luule pärisosaks oli nukrusega varjundatud lüürilisus, intiimsus, armastuse- ja õnneigatsus, romantiline loodusetunnetus – kõik see, mis on alati kuulunud poeesia igipõliste teemade hulka, kuid mis stalinistlikul ajastul oli põlu all. Selle asemel hinnati reibast võltsoptimismi, mis pidi kujutama „õnneliku“ nõukogude inimese igapäevatööd sotsialistliku realismi kui kirjandusliku meetodi võtmes.

Kolla iseenda jaoks sisemisest vajadusest kirjutatud luule, mida ei olnud võimalik avaldada, sest see ei vastanud ajastu nõuetele, toob esiplaanile üksikisiku, mis sellisena vastandus sotsrealismi kollektiivsust rõhutavale subjektipositsioonile. „Mina“ Kolla luules on haavatav ja õrn, mõneti enesekeskne:

Mu üle põlevad nüüd suured tähed,
ma unistades kevadesse lähen.

Nii armastan, et kisendada tahaks
nüüd selle tunde pärast.

„Kevadunelm“, 1952 (Kolla 2009: 129).

„Mina“ on see, kes armastab ja igatseb õnne, loodab, pettub, nukrutseb, kelle hing on haige, kes mõtleb ajuti kaduvusele ja surmale: „veel elan ma, kuid pole teada, kunas / mind hämar vaikus enesega viib“ („Nukrad hetked“; samas, 180). „Nukrad hetked“ ongi üles ehitatud kaduvuse-aimusele. Samast, 1953. aastast on pärit ka teine sarnasel teemal lühike pealkirjata kolmestroofiline luuletus, mis mõjub omamoodi eelharjutusena luuletusele „Nukrad hetked“: „Ma alistuda ikka veel ei taha, / ma tunnen elust võrratumat hurma. / Ja sulan põledes kui küünlavaha / ning iga järgnev päev võib olla surmav...“ (samas, 182). Juba luuletuse „Nukrad hetked“ kirjutamine oli oma olemuselt vastuhakk stalinistlikule ideoloogiale ja esteetikale, sest rõhutas viimase poolt dekadentlikuks põlatud maailmavaadet (võlts)optimismi asemel. Kaduvuse ja surma teema nukras võtmes käsitlemine oli stalinistlikule diskursusele täiesti võõras, kuigi nt sõjateemat käsitlevates luuletustes võis surma-temaatika esineda. Ent sel juhul oli tegemist kangelasliku surmaga, mida õilistas eesmärk – vabastada kodumaa rõhujatest, ning seetõttu omandas surm konkreetse ja positiivse varjundi. Näiteks Debora Vaarandi luuletuses „Tundmatu sõduri haud“ kujutataksegi surma positiivsena, sest see tõi võidu ja vabaduse „miljoneile“. Luuletus on kirjutatud hukkunud tundmatu sõduri vaatepunktist, kes puhkab rahulolevana hauas: „Nii hää on puhata. Mu palav veri / ei vooland asjata. Mu kustuv vaade / ju nägi võidulippu üle maade.“ (Vaarandi 1948: 53.) Hääbumise või eksistentsiaalsete probleemide kujutamisele keskendumine seevastu tõi fookusesse inimliku nõrkuse, mida stalinistliku ideoloogia järgi võis tõlgendada allaandmisena ja mis sellisena oli sobimatu.

1952. aastal kirjutatud luuletus „Üksindus“ keskendub rõhutatult üksiolemise kogemusele. Luuletuse algusvärsside lihtsale tõdemusele „Ma olen üksinda ja ainult metsavaikus / ja hirved külastavad minu pelgupaiku“ lisandub eksistentsiaalne kurbus armastuse puudumise pärast: „Ja kuis mu süda nüüd ka armastama ruttaks – / mul pole kedagi, ma võin vaid lumes nutta“ (Kolla 2009: 171). Siiski lõpeb luuletus lootusrikkalt, usuga unistuste täitumisse. See üksindust poetiseeriv luuletus, kus „Mina“ on väljaspool ühiskondlikku aega ja ruumi, rõhutab individuaalset kogemust. Üksindus, selle poeetiline esiletõstmine konkreetse situatsiooni ja metafoorina on subjektipositsioon, mis vastustas stalinistlikku estee-

tikat. Kuigi luuletus ei oleks saanudki tol ajal ilmuda, on juba ainuüksi selle kirjutamise fakt vastuseis ajastu nivelleerivatele diskursustele.

„Mina“ Kolla luules tajub maailma läbi oma isikliku elukogemuse prisma, seades selle esikohale ajastu poolt nõutud ühiskondlike teemade asemel. Selline individuaalsuse rõhutamise oli otseses vastuolus stalinistliku esteetika nõuetega, mis nägi üksikisikut ainult kollektiivi liikmena. Rein Veidemann ongi näinud Kolla mina-positsioonis, selle rõhutatud esiletoomises „stiihilist“ eksistentsiaalsust, mis paistis eriti silma ajastu diskursuste taustal, mille keskmes oli „positiivne“ kangelane ning millele oli võõras inimliku nõrkuse avaldus: „Seetõttu on Kolla eksistentsiaalne karje ühtlasi ka sügav humaansusakt stalinistlikus ühemõõtmelisuses ja tähistab ühtlasi murdepunkti toonases luulepraktikas“ (Veidemann 2000: 44).

Kuna Nõukogude Liidus suruti alla individualismi (Yurchak 2005: 11), siis võib ka individualismi väljenduses näha mittenoustumist, vastuseisu (Hersch 2016: 23). Vladimir Beekman süüdistaski Kolla luulet kritiseerides autorit nõukogude elust irdumises ja individualismis, soovitudes selle asemel „asuda konkreetsele, igapäevasele tööle, võtta ühiskonna täieõigusliku liikmena osa ühiskondlikust tööst ja elust“ (Beekman 1952a). Beekman kritiseeris Kolla toimetustele avaldamiseks saadetud, kuid tasemelt nõrgaks peetud ja seetõttu avaldamata jäänud luuletusi ja juba seetõttu oli ta kriitika ebaõiglane. Tegemist oli aga luuletustega, mida Kolla püüdis kirjutada vastavalt ajastu nõuetele, aga see ei õnnestunud eriti. Mis iganes ka olid Beekmani artikli kirjutamise tegelikud ajendid, pärast selle ilmumist Kolla luulet enam mõnda aega ei avaldatud.

Aasta hiljem ilmunud retsensioonis noorte luuletajate loomingu kohta püüdis Debora Vaarandi küll siluda Beekmani väiteid, kirjutades, et Kolla on andekas ja suurte eeldustega, kuid leidis Kolla õnnestunud luuletusi loetledes siiski, et „ainult tõeline osavõtt tööst ning kollektiivist, tööinimeste rõõmudest ning huvidest kõrvaldab selle lõhe isikliku ning ühiskondliku vahel, selle „kulisslikkuse“, mis ta luuletustes vahest avaldub“ (Vaarandi 1953b).

Ka armastuseteema Kolla luules mõjus ajastu diskursuste kontekstis võõrana ja sobimatunagi, sest „nõukogude kodumaa“ vastu suunatud armastuse asemel kirjutas autor intiimsetest ja erootilistest hetkedest. Armastust ta luules pingestab vastuolu „Mina“ ja „Sina“ vahel, sest „Sina“ on kättesaamatu ja seetõttu „Mina“ igatseb ja pettub, leidmata püsivat suhet ja vastuarmastust:

Sa peaksid teadma, kuidas ma sind ootan,
õil unetult ja päeval ergult valvel.
Kuid juba sügis tumestab mu lootust
ning hinge sajab vaikimist ja talve.
Pealkirjata, 1953 (Kolla 2009: 108).

Selline pinge hoiabki ülal armastuse nukrat alatooni, mis siiski aeg-ajalt murdub eks-taatilisteks hetkedeeks:

Nii looduslikult, näljaselt ja maiselt
 ma iial varem pole maitsend veel.
 Kõik tundmused, mis peidetud on naises,
 sel õhtul lahti olid sinu ees.
 „Öösel“, 1954 (samas, 144).

See underliku varjundiga kujutuslaad (Marie Under oligi üks Kolla lemmikluuletajaid) oli kõike muud kui aktsepteeritav ühiskonnas, kus olid esil hoopis teised väärtused.

Armastuse teema oli ka tollases luules siiski olemas, ainult et see oli hoopis teistsugune armastus, mida luuletajad pidid kujutama. Sel teemal avaldas artikli „Ühest „igavesest teemast““ Lilli Promet. Ta väitis, et kapitalistlikus ühiskonnas peeti naist „meeleliseks ajaviiteks“, ka Noor-Eesti dekadendid ja nende järglased, „kodaanliku härjapõlveriigi poeedid“, „olid just sellise naisesse suhtumise väljendajad, naise meelelised ülistajad, kõlvatusest vaimustujad, pornograafitsejad“ (Promet 1952: 4). Arbujaid nimetas Promet dekadentliku kirjanduse esindajaks, kes läksid kodaanluse ideoloogia teenistuses nii kaugele, et kujutasid naist, „kes tegelikkuses kogu maailmas on aastakümneid võidelnud naise emantsipeerumise eest“, tahtetu alistujana mehele. Ent töötavale naisele pöörasid „esteedid“ „põlguse ja vastikusvärinaga“ selja. Kuigi Promet rõhutas armastusteema vajalikkust nõukogude luules, leidis ta, et seda tuleb kujutada vastavalt nõukogude ühiskonna vajadustele, sest alles sotsialistlikus ühiskonnas on armastus vabanenud räpasusest ja orjalikkusest, mis iseloomustab seda kapitalistlikus ühiskonnas. See „uus, kõrgem armastus“, mida iseloomustab mehe ja naise võrdõiguslikkus ja omakasupüüdmatus, on „õnnelikum, puhtam ja täiuslikum“, sest armastajaid seovad ka ühised seisukohad ja ideelised eesmärgid. Selline armastus „väärrib sügavat, andekat ja hingestatut käsitlemist ka meie kirjanduses“, sest „puhas, suur armastus tiivustab inimest üllaile tegudele, see hingestab tema tööd, aitab raskusi ületada“ (samas). Muidugi ei ole erootikal sellise armastuse kujutamises mingit kohta.

Võib arvata, et Ilmi Kolla tajus ka ise oma luule lootusetust ajastu kontekstis. Luuletuses „Õine valu“ (1953) on read:

Mu laul on haige mahajäänud luige
 kurb kaeblik kutse tühjas sügisel.
 On läinud kõik ja seegi üksik huige
 kaob tinavärvilistes pilvedes.
 (Kolla 2009: 179.)

Sõbratar Irene Jürna poolt 3. märtsil 1952 saadetud kirja vastuskirjas on Kolla kirjutanud oma loomingulisest olukorrast:

Minu seisukord on praegu kaunis nigel – ma mõtlen oma kirjanduslikku seisukohta. Kui ikka kaaluda, siis mitte parem Kersti Merilaasi või mõne teise kunagise omast, kuigi ma seda oma teed pole saanud alatagi õieti. Ma ei saa Sulle praegu palju rääkida, igal juhul minu „aktsiad” pole kuigi kõrged. Aga mulle on antud siiski võimalus uuesti tõusta jalule. Kas ma suudan, kes teab. Sina jälgi – kui Sa kohtad nüüd veel kuskil uutes ajalehtedes-ajakirjades minu töökesi, siis tea, et olen siiski tõusnud. (Kolla 1952a: 10/19.)

Kolla peab silmas eelmainitud Vladimir Beekmani Noorte Hääles ilmunud kriitikat ta luule kohta (vt Beekman 1952a), mis asetas ta loomingu ideoloogilises mõttes väga negatiivsesse valgusse. Tõdemust, et ta on otsekui rahvavaenlane, kajastab Kolla isegi ühes järgmisel aastal kirjutatud luuletuses:

Ma ütlen nõnda – pärast seda vaatust
eesriie langema me vahel peab,
sest mina tumestaks su kuulsat saatust.
Ma olen rahvavaenlane, sa tead.
„Öö sinuga”, 1953 (Kolla 2009: 152).

Kolla püüdis luuletusi kirjutades teatud määral arvestada ajastu nõuetega, kuigi see eriti ei õnnestunud. Ajalehtede-ajakirjade toimetused tellisid temalt kui noorelt ja andekalt autorilt luuletusi etteantud teemadel. Algaja ja ilma (kirjandusliku) positsioonita autorina oli Kolla seetõttu väga vastuvõtlik kriitikute ja toimetuste soovitudele-nõuetele, sest nagu iga autor, soovis Kollagi oma loomingut avaldada. Töö noorte autoritega, nende ideoloogiline suunamine toimus ju pidevalt kõigil tasanditel, alates ajalehtede-ajakirjade toimetuste konkreetsetest nõuannetest autoritele kuni Kirjanike Liidu noorte autorite koondise n-ö järelevalvetegevuseni. Kirjanduslik looming ei olnud vaba, vaid seda valvati ja kontrolliti juba selle sünni juures, kirjanike erialaorganisatsiooni kaudu, näiteks koosolekutel, kus arutati kirjanike loomeplaane ja värsket loomingut, andes hinnangu loomingu ideoloogilisele sobivusele (vt Olesk 2003b).

Ka need luuletused, mida kirjutades Kolla püüdis arvestada valitsevaid ideoloogilisi ja esteetilisi nõudeid, olid sageli nende nõuetega tegelikult vastuolus, sest Kolla eripärane, romantilise nukrusega varjundatud loomelaad tuli sealgi esile, kuna Kolla ei suutnud kirjutada nii, nagu oli vaja. Ta võis valida oma luuletuse teemaks küll näiteks kolhoosineiu, aga kirjutas luuletuses tema säravatest silmadest ja armutunnetest või keskendus luuletuses heinaveost kolhoosis looduse ilu kujutamisele. Aga vaja oli ju hoopis kirjutada kolhoosnike kangelaslikust tööst kommunismi ehitamisel. Ent just seetõttu Kolla luuletused meeldisidki lugejatele. Seetõttu võib isegi neis tellimusluuletustes näha ebateadlikku vastuhakku, sest neiski avaldus individuaalne maailmatunnetus, mis erines põhimõtteliselt stalinistliku

esteetika rõhuasetustest. Kuid see oli üks põhjustest, miks isegi Kolla tellimusluulet sageli avaldada ei tahetud.

Ajalehede-ajakirjade toimetused andsid Kollale soovitusi, mida, millisel teemal ja kuidas kirjutada, samuti kritiseeriti ta luuletusi, mida peeti avaldamiseks nõrgaks. Näiteks kirjutas ajaleht Sirp ja Vasar 5. mail 1953:

Lp. sm. I. Kolla,

Meil oli juba kord varem sellest juttu, et Te oma luuletustes aina ilutsete. Kui see sünnib veel maipäevadele pühendatud luuletuses, siis on see omal kohal, kuid meie argipäev ei seisa ainult pärgade punumises, vaid pingutavas, kangelaslikus töös. Aeg oleks Teilgi leida teisi teemasid ja üldse tõsisemalt suhtuda luuletajatõesse. Ei saa ju igaveseks jääda „paljutõotavaks algajaks“, kuid Teie luule ei näita mingit arengut ega süvenemist. Paigaltammumine aga on tagasimine. (Sirp ja Vasar 1953: 9/11.)

Ajalehe Töörahva Hääle toimetuse kirjutas Kollale 1. septembril 1950:

Käesolevaga saadan Teile kaks Teie luuletust. Üks neist – „Juuliöine“ ei sobi ajalehes avaldada, kuna temas puudub sotsialistlik sisu.

Teise luuletuse aga, „Ei enam“ paigutame kavandatud rahuteemalisele leheküljele. Selleks palume parandada mõned vead, (või puudujäägid):

luuletuses oleks vaja märkida, et põletajad ja rüüstajad olid fašistid.

Väljendus: „tuhanded õitsevad talud“ – on vastuolus tegelikkusega, sest „õitses“ ainult kulaku talu – keskmine ja kehvikute talud kiratsesid. (Töörahva Hääle 1950: 11/11.)

Ajalehe Pärnu Kommunist toimetuse saadetud kirjast 22. detsembril 1952 võime samuti lugeda karmi kriitikat, kus põhjendatakse Kolla luuletuse avaldamata jätmist:

Kahjuks ei saanud toimetuse Teie luuletust „Kongressi nimel“ kasutada alljärgnevat põhjusil:

Luuletus „Kongressi nimel“ on lahendatud kergekäeliselt. Kogu luuletuses on tunda, et esitatud mõtted ei ole lüpsja-karjalitaja omad, vaid kuuluvad kõrvaltvaatajale, kes kolhoosniku töö ja mõttega küllalt kursis ei ole. Esineb mõtteliselt vildakaid stroofe, libastumisi sõnade valikus, riimi ainult riimi pärast.

Esinevate vääratuste kohta mõned näited.

„Ei hakka kiitma, kuid ei salga,
et ta on tõesti praegu parim.“

(Paraaditsev rahulolu).

„Ja kui nüüd teha juttu piimast,
siis – nõudessegi see ei mahu.“

(Tegelikult mahub).

„...et iga liiter üle normi on saavutuseks omaette“

(Kuidas omaette? Sõna on riimi pärast).

(Pärnu Kommunist 1952: 20/20.)

Need on ainult üksikud näited toimetuste suhtumisest Kolla loomingusse, ent need annavad hea ettekujutuse sellest ideoloogilisest kasvatustööst, mida ajakirjandus täitis. Juhised ja reeglid ajastu vaimuga sobivate luuletuste kirjutamiseks olid nii karmid, et igasugune „sobimatu“ lüürilisus materdati maha juba eos. Reipa meeoluga luuletused, nagu „Pärnu lahel“ (1951), „Heinamaal“ (1950) jt ongi kirjutatud vastavalt ajalehtede-ajakirjade toimetuste näpunäidetele, kuigi nad on oma laadilt (ideoloogilises mõttes) üsna neutraalsed. Luuletus „Heinamaal“ kujutab heinategemist kolhoosis, kuigi kolhoosile viitab ainult luuletuse viimane värs: „Nõnda suurel heinaajal / töötab Rabamäe kolhoos.“ Ülejäänud luuletus on neutraalne kirjeldus heinategemisest kesk kuuma juunipäikest:

Kuumas juunipäikeses voogas

õitest lopsak niiduvöö.

Aga üllatava hooga

kulges rõõmus heinatöö.

(Kolla 2009: 48.)

Luuletuses „Pärnu lahel“ kirjeldatakse hoogsat kevadist sõitu Pärnu lahel, kui: „Täis lõhnu ja õisi on heledad ööd / ja koidikul läigivad rannad“ (Kolla 2009: 42). Luuletus ongi tonaalsuselt reibas ja laululik, mida võimendab refrään:

Hoi-laa! Hoi-laa!

Me linnake sa!

Me õitsev ja helisev Pärnu!

(Samas.)

Nõukogulikule diskursusele viitab ainult paar väljendit, nagu „Tööpingi ees aitas meid hoolsus ja püüd, / me jõudsime võistlejaist ette“ (samas). Meloodilisus, voolav rütm on Kolla luulele üldse väga omane ja seetõttu on ta luuletusi ka palju viisistatud. Näiteks luuletus „Pärnu lahel“ on ilmunud esmalt laulutekstina (heliloojaks Edgar Arro) 1952. aastal laulikus „Rahvalaulik I“ (Saviauk 1952: 388–390). Luuletus „Mind võeti komsomoli“, mille teema võinuks ajastuga sobida, ilmus aga alles pärast Kolla surma 1955. aastal. Hiljem lõi helilooja Lydia Auster sellele ka viisi (vt Auster 1960: 4–10).

Kirjas Lehti Metsaaltile on Kolla ise tunnistanud tellimusluuletuste kohta, et ta kirjutab neid raha pärast (Kolla *s.a.* [1952b]: 1/1). Kirjas Debora Vaarandile on Kolla kirjutanud, et talle endale meeldivad need luuletused, mida ta on kirjutanud ainult enesele, mitte need, mida ta on tootnud ajalehtedele (Kolla, Vaarandi 2007: 1556). Samas kirjavahetuses on Vaarandi väljendanud arvamust, et Kolla n-ö poliitilistel teemadel kirjutatud luuletused on „väheveenvad, külmad ja puised“ (samas, 1558). Küllap tabas Vaarandi ära Kolla võimetuse kirjutada ideoloogilistele ootustele vastavaid tekste, mõistes samas Kolla ande eripära. Näiteks analüüsib Vaarandi Kolla luuletust „Üle lilla nõmme“, kritiseerides luuletuse kesk-

osa, mis on „nagu teisest ooperist“ ja kus on loodud „trafaretseid päikesetuld, talgurõõmu, kolhoosipidu jms., et oleks „positiivne ja kena““ (samas, 1555). Luuletuse lõpu ideeline sisu ei rahulda samuti Vaarandit. Teisalt tunnustab Vaarandi Kolla ande laadi, lootes, et Kolla leiab oma suure teema ja tee, „sest loomulikkust, vahenditust ja värskust, nii vajalikku ja siiski harukordset luules – kõike seda Teil on“ (samas, 1558).

Kolla järelaeg

Kolla avaldamata, nn sahtliluuletused ringlesid pärast ta surma käest kätte, enne kui mõned nendest avaldati Tartu ülikooli laualehes Loov Mõte (1955) ning Heljo Männi koostatud kogus „Luuletused“ (1957) ja almanahhis „Võitlev sõna“ III (Kuusberg 1955) ning V (Kruus 1958). Käsikirjalistena levides ulatus nende mõju siiski paljude lugejateni, sest inimesed kirjutasid neid ümber ja nii võis lugejaskond kujuneda suhteliselt arvukaks.

Mälestusi lugedes saame aimu sellest, kuidas Kolla luule mõjus inimestele. Näiteks kirjutab ühe eluloo autor, et kui ta oli 1958. aastal Tallinnas tuberkuloosiravil samas haiglas, kus oli ravil olnud Ilmi Kollagi, siis ringlesid haiglas käest kätte Ilmi Kolla käsikirjalised luuletused ja eriti läks talle hinge luuletus „Nukrad hetked“ (Eesti elulood: nr 913, lk 42). On säilinud ka Ilmi Kolla luuletuste ümberkirjutusi tollaste noorte kaustikutes, näiteks balletitantsija Astrid Araku 1957. aasta noorpõlvekaustikutes leidub neid hulgaliselt, juures on autori märkus oma lugemiselamuse kohta: „Kui kaunilt ta kirjutab oma luuletused, need jäävad temast tõepoolest inimhingedesse kõlama. Ja mullegi on nad andnud unustamatuid tunde...“ (Arak s.a.).

Mare Arm on meenutanud, et olles 1959. aastal ravil tuberkuloosihaiglas samas palatis, kus oli olnud Ilmi Kolla, luges ta seal esimest korda luuletust „Nukrad hetked“, mis talle alatiseks mällu sööbis:

Ainult seal raske haigena tunnetad paremini seda elu ja surma piiri ja siirast soovi elada. Ja võibolla see tunne kajab tugevasti vastu just sellest luuletusest. [---] Mulle jättis see väga sügava mulje ja armastuse selle noorelt surnud luuletaja vastu eluajaks. [---] Seal haiglas olin ma tõesti Ilmi Kollast vaimustuses. (Arm 2003: 18–19.)

Kirjandusuurija Oskar Kruusi 1958. aastal kirjutatud, kuid avaldamata käsikirjas Ilmi Kollast „Üks traagiline tähelend“ meenutab autor, kuidas ta sai 1955. aastal lugeda Kolla luuletust „Nukrad hetked“, mis liikus käsikirjalisena pealkirjaga „Eelaimus“ ja

[---] mida peeti tollal tema viimseks teoseks. Mäletan, see jättis väga haarava mulje, haaravama, kui ükski teine noorte luuletustest. Oli Kollalt tollal juba trükisõnaski ilmunud mitmeid meeldejäädavaid luuletusi, kuid tema luuletajaisiksus kogu omapäras säras esmakordselt minu ees täie jõuga alles „Eelaimuses“. Selles oli kõik, mis iseloomustas tema traagilist tähelendu: ereda ande puhkemine, kurvast eelaimusest ülespaisutatud elujanu ja õnneigatsus, ergas loodusetajumus ning lihtne, aga emotsionaalne väljenduslaad. (Kruus s.a.: 3.)

Kruus meenutab ka fakti, et kui luuletus ilmus kärbituna mõne aja pärast almanahhis „Võitlev Sõna“ III, jättis imeliku mulje kriitikute vaikiv reageerimine:

[---] kes ka poleks „Võitleva Sõna“ III kohta sõna võtnud, ühelegi ei hakanud see luuletus teiste hulgast silma. Teab, kas ükskõiksete, mitte kedagi erutavate värssidega harjunud kriitikuid lõi tummaks selle luuletuse intiimne laad ja siiras elamuse väljendus? (Samas, 4.)

Kolla armastusluulet analüüsidest leiab Kruus, et hoolimata luuletuste värsitehnilistest puudujääkidest on

[---] neist salmidest vastu hõõgav noorusearmastuse tunne nii siiras ja võimas, et varjutab lugemisel peaaegu kõik poeetilised puudujäägid. Pärast paljude vanade poeetide sõnastuselt virtuoslikke, ent tunnetelt triiphoonelikke armastusluuletusi on nii kosutav ja värskendav lugeda neid spontaanseid, kohati naiivseidki lembelaule. (Samas, 21.)

Heljo Mänd on oma mälestustes meenutanud, et ta ei julgenud Kolla „hingelähedasemat“ luulet kogusse võtta, et „mitte sattuda kriitikatule alla“, eelistades luulet, „mis oli juba ajalehtedest ja ajakirjadest läbi käinud ning saanud toimetajatelt mingisuguse heakskiidu“ (Mänd 2011: 102). Tal oli isegi kartus, et ta võib oma tuleviku Kolla luuletustega ära rikkuda, kui paneb Kolla luulekogusse „põlualust tundeluulet“ (samas). Tundeluulest julges ta kogusse võtta vaid luuletuse „Nukrad hetked“: „Ent see polnud eriline julgustükk. Luuletus ilmus Noorte Hääles ja sai kohe bestselleriks, põlistas end kirjandusse.“ (Samas, 103.)

Kolla luuletajasaatus on tekitanud ka poeetilist järelkaja. Nimelt avaldas Uno Laht 1965. aastal valikluulekogus „Luuletused 1954–1964“ luuletuse pealkirjaga „Noore poeedi matused“, kus ta esitab lõpustroofis selge sõnumi sellest, kuidas Kollaga kui luuletajaga ta eluajal käituti: „Juba siis, kui sünnitas / su luule esimesi tillukesi lapsi, / nad ilma pärgadeta, ilma hümnita / sind vaikse ülbusega maha matsid“ (Laht 1965: 187). Kuigi luuletuses ei ole otsesõnu Kolla nime mainitud, on mitmetest viidetest selge, kellega on tegu. Näiteks viitab värss „teeb tantsulaulu oma sõbra autost“ Ilmi Kolla luuletusele „Minu kallima auto“, mille viisistas helilooja Gennadi Podelski ja mis ongi tuntuks saanud lauluna. Uno Lahe 1983. aastal ilmunud luulekogus „Küürakas kaissukippuja“ on selle luuletuse pealkirja muudetud: pealkirjaks on saanud „Matus“ ja luuletus on saanud pühenduse „Ilmi Kollat meenutades“ (Laht 1983: 88–89).

Luuletuse kirjutamise tagamaade kohta on Uno Lahelt küsinud Leenu Siimisker, kes 1965. aastal kirjutas käsitlust Ilmi Kollast. Kahjuks pole säilinud Uno Lahe vastuskirja, aga ka Leenu Siimiskeri kirjast saab üht-teist välja lugeda. Siimisker väidab kirjas, et ajalehtede-ajakirjade toimetuste õpetused Kollale, mis tema kätte on sattunud, on seesugune materjal, „mille avaldamine sobiks paremini „Pikrisse“ kui kirjanduslikku ajakirja“ (Siimisker 1965: 1). Samuti leiab Siimisker, et Beekman „talle avalikult väänas nii, nagu väänama ei pidanuks“, pidades silmas Vladimir Beekmani artiklit „Lähemale elule“, kus autor halastamatult kriti-

seeris Kolla ilmumata, trükkimiseks nõrgaks peetud luulet. Siimisker väidab, et „teda [Kollat] ei arvestatud peaaegu et üldse tema eluajal trükitud värsside järgi“ (samas: 1p). Ka kirjanik Helju Rammo väidab oma mälestustes, et Beekmani artikkel andis Kollale ränga hoobi ja pärast selle avaldamist keelati Kolla luuletuste avaldamine (Kruus 1982–1992: 44). Ralf Parvegi väidab oma kirjas Lilli Prometile 21. märtsil 1956, et „Ilmi Kolla värssidesse halva suhtumise pärast on tõsiselt kahju“ (Parve 1956: 53).

Kolla saatuses oligi oma osa tollase kirjanduselu tegelastel ja kirjandusfunktsionäridel, kes ta loomingusse halvasti suhtusid. Kollat oli lihtne kõrvale lükata, sest ta oli noor ja tal ei olnud positsiooni ega toetajaid, kuigi Debora Vaarandi püüdis teda ta elu viimastel aastatel aidata (vt Kolla, Vaarandi 2007). Oma osa võis olla ka Kolla püsimatul elustiilil, mis paradoksaalselt andis talle üsna palju vabadust olla vabakutseline, kuid mis muutis ta ka haavatavaks nõukogude süsteemi kontekstis. Kolla ei töötanud kusagil (kui välja arvata mõnekuised töötamised 1952. aastal ajalehes Säde ja 1953. aasta sügisel kaupluses müüjana) ega käinud ka koolis, elades oma luuletuste honoraridest. Tal ei olnud ka püsivat elukohta, ta elas nii Pärnus üürikorteris kui vanematekodus Surjus, aga ajuti ka Tallinnas, viibides lisaks pikki perioode tuberkuloosisanatooriumites. Ta nagu ei kuulunud kuhugi, sest ka kirjandusringkondades ei võetud teda päriselt omaks, kuigi Kirjanike Liidu Noorte Autorite Koondise Pärnu osakonna liikmeks oli ta vastu võetud juba 1950. aastal (Annuk 2003a: 82). Beekmani artikli ilmumine oli tollaseid olusid arvestades Kolla suhtes tõsiselt represseeriv (vt Kolla eelmainitud kirja Irene Jürnale), ent näitab samas hästi seda, kuivõrd sõltus luuletaja olukord kirjandusringkondade soosingust. Stalinistlikus ühiskonnas edukalt hakkama saamiseks oleks vaja läinud toetajaid ja head positsiooni, nagu oli näiteks Debora Vaarandil, kes oli kommunistlikusse parteisse astunud juba 1940. aastal ja töötas aastatel 1940–1941 ja 1944–1946 ajalehe Sirp ja Vasar vastutava toimetaja asetäitjana ja vastutava toimetajana. Samuti kuulus ta Kirjanike Liitu, olles aastatel 1952–1954 Kirjanike Liidu luulekonsultant. Kirjanike Liidu, nagu teistegi loomeliitude rolliks oli nõukogude süsteemis „loomingu kunstilis-ideoloogilise taseme hindamine, juhtimine, suunamine ja järelevalve“. See tähendas ka vastutust liikmete poliitiliselt õige käitumise eest. Liitu kuulumata ei saanud loomingut avaldada (Karjahärm 2006: 150). Kolla oli liiga noor ja ilma toetajateta, püüdes üksi endale teed rajada, aga stalinistlikus ühiskonnas oli see väga raske. Kui Kolla loomingut keelati avaldada 1953. aastal väidetavalt komsomolimaksu mittetasumise eest (vt Annuk 2003a: 82), siis oli see tõsine repressioon, sest see ei tähendanud otseselt ainult avaldamiskeeldu, vaid muutis Kolla ebasoovitavaks autoriks. Pealegi oli Kolla tõsiselt haige ja pikki perioode sanatooriumites viibides eemal kirjandusringkondadest, mis omakorda süvendas eraldatust. Mõnes mõttes võis olla nendes oludes isegi lihtsam täielikult vaikida nagu Betti Alver, olles väljaspool ideoloogiliselt kirjutamise sundust ja säilitades oma vaimselt sõltumatu positsiooni.

Kolla surma puhul ilmus ajalehes Sirp ja Vasar lühike ja millegipärast anonüümne (alla oli kirjutatud „grupp noori autoreid“) nekroloog, kus meenutati lühidalt ta elu ja väideti, et

„Suri andekas noor luuletaja, kes seisis alles oma loomingulise töö algul. Tema loomingu paremik jääb meie rahvale lähedaseks.“ (Sirp ja Vasar 1954.) Samasugune anonüümne nekroloog ilmus ka ajalehes Noorte Häääl (vt Noorte Häääl 1954). Selleski võib näha aja märki, et andeka luuletaja nekroloogile ei juletud või ei tahetud oma nime alla kirjutada.

Aastakümneid hiljem kirjutatud mälestustes „Aastad ja päevad“ mainib Debora Vaarandi Kollat ainult ühes lauses, meenutades oma haiguspäevi Kivimäe haiglas: „Kivimäel polnud kaminasaali ja luuleõhtuid, nagu Taagepera sanatooriumis. Ilmi Kolla on mulle neist rääkinud, neil oli oma osa tema luuletajaks kujunemisel.“ (Vaarandi 2006: 294.) Vladimir Beekman oma mälestustes „Alles see oli...“ (2008) ei kirjuta aga Kollast ega oma Kolla luulet kriitiseerivast artiklist mitte ühtegi rida.

Kolla luuletajapositsioonist

Kolla luuletajapositsiooni on mõtestatud mõnevõrra erinevalt, kuigi tema loomingu sobimatust ajastusse rõhutab valdav enamik käsitlustest. Hinnang on sõltunud ka ajalises distantsist, mis on lahutanud kirjutajat Kolla eluperioodist. Kollast 1966. aastal eluloolise artikli kirjutanud Leenu Siimisker näeb teatud süüd ka „ajajärgu vaimus“, leides, et Kolla andelaadile sobivaks lüürikaks oli toonane aeg „vähem soodne“ kui tellimusluuletuste kirjutamiseks. Samas leiab Siimisker, et Kolla purustas „need kitsad raamid, mida andis aeg ta ande arenguks, oma parimates lauludes, luues spontaanselt, vahetult, vabale inspiratsioonile alistudes“ (Siimisker 1966: 1277). Kokkuvõtvalt leiab Siimisker, et Kolla luules elab „üks terve ajajärk oma tugevuse ja nõrkustega“ (samas).

Pealiskaudseim on „Eesti kirjanduse ajaloo“ (1991) esitatud hinnang, kus leitakse, et perioodil, mil Kolla oli „koolist eemal ja ilma tööta“ ning osales Noorte Autorite Koondise Pärnu osakonna tegevuses, muutus tema looming „maneerlikuks“. Kolla loomingusse ilmus „ajajärgule omast deklaratiivsust ja ilustavat pinnalisust, mis on eriti märgatav kolhoosilauludes“ (Säärits 1991: 239). Oma parimad luuletused lõi Kolla kahel viimasel eluaastal. Kokkuvõtvalt leitakse, et „Kolla ei jõudnud luuletajana välja kujuneda, kuid ta anne on lisanud eesti kirjandusse spontaanset tundeluulet, hella rahutat lüürikat“ (samas, 240).

Hilisemad käsitlused on mõistetavalt nõukogude perioodi suhtes märksa kriitilisemad, nähes selle ideoloogilisi jõujooni kirjanduse/luule kujundajana ning mõistes Kolla luulet vastuseisuna või murdepunktina. Rein Veidemann näebki Kolla luulet murdepunktina tollases luulepraktikas (Veidemann 2000: 44).

Radikaalsem seisukoht esitatakse artiklis „Ingel ei ole naine – Ilmi Kolla juhtum“, kus autor Aarne Ruben viitab Ilmi Kolla sõbratarile Lehti Metsaaldile, kes nägi Kollas „toonase karmi ajastu kirjanduslikku dissidenti“ (Ruben 2001: 20). Artikkel ongi esimene, kus otse-sõnu määratletakse Kollat dissidendina.

Värskeim käsitlus pärineb Cornelius Hasselblatti sulest, kes on Ilmi Kolla luulet iseloomustanud kui uut ja sõltumatut lüürikat, „mida isegi kõige kramplikumate ideoloogiliste

nihestustega polnud võimalik riiklikult valitsevale doktriinile allutada“ (Hasselblatt 2016: 509).

Kuigi ühelt poolt mõjus Kolla luule teisitimõtlemissena, oli ka ta vabameelne isik nõukogulikus süsteemis mõneti sobimatu. Ka Kolla ise mängis süsteemiga kaasa, kohanes, kui vaja, ent kasutas süsteemi ka oma huvides ära.

Ilmi Kolla ja teiste temasuguste hääl ei olnud stalinistlikus ühiskonnas kuuldav, see hääl oli kui vaikne allhoovus, vaikne vastupanu, mittenõustumine ajastu diskursuste ja domineerivate häältega. Ajastu häälled olid reipad, võltsoptimistlikud, ideoloogiast laetud ning ei jätnud ruumi inimlikule nõrkusele, kahtlustele, inimelu mõtestavatele eksistentsiaalsetele küsimustele. Selles mõttes võib Kolla luulet näha sotsiaalse protestina, mis ei olnud küll otseselt selle eesmärgiga loodud, kuid mis toimis sellisel moel.

Kirjandus

Annuk, Eve 2003a. Naised ja kirjanduslugu: tuntud ja tundmatu Ilmi Kolla. – Ariadne Lõng, nr 1/2, lk 72–90.

Annuk, Eve 2003b. Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 838–848.

Annuk, Eve 2011. Honoraripoliitikat Eestis stalinismi perioodil. – Methis. *Studia Humaniora Estonica*. Nõukogude aja erinumber, koost S. Olesk, T. Saluvere, nr 7, lk 41–54. – DOI: 10.7592/methis.v5i7.535.

Arm, Mare 2003. Tüdruk Siberist. Tallinn: Eesti Luuleliit.

Auster, Liidia 1960. Laulud I. Kolla luuletustele. Tallinn: NSVL Muusikafondi Vabariiklik osakond.

Beekman, Vladimir 1952a. Lähemale elule. – Noorte Hääl, 22.02.

Beekman, Vladimir 1952b. Laul noorusest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Beekman, Vladimir 2008. Alles see oli. Tallinn: Tänapäev.

Fireside, Harvey 1980. The Conceptualization of Dissent: Soviet Behavior in Comparative Perspective. – *Universal Human Rights*, Vol. 2, No. 1, pp. 31–45. – DOI: 10.2307/761801.

Hasselblatt, Cornelius 2016. Eesti kirjanduse ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hersh, Julie A. 2016. Bulldog mothers, rabid worker-bees, and white ravens: womens gender dissent in late Soviet Russia. Master's Thesis. Tartu: University of Tartu, University of Glasgow. – <http://hdl.handle.net/10062/53957> (15.09.2017).

Karjahärm, Toomas 2006. Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud. – *Acta Historica Tallinensia*, nr 10, lk 142–177.

Kesamaa, Manivald 1952. „Miks minu luuletust ei avaldata?“ – *Stalinlik Noorus*, nr 4, lk 25–26.

Kolla, Ilmi 1957. Luuletused. Koost H. Mänd. Tallinn: Eesti Raamat.

Kolla, Ilmi 2009. Kõik mu laulud. Koost E. Annuk. Tallinn: Eesti Raamat.

- Kolla, Ilmi, Debora Vaarandi** 2007. Debora Vaarandi ja Ilmi Kolla kirjavahetus. – Looming, nr 10, lk 1555–1567.
- Kruus, Oskar** (koost) 1958a. Võitlev Sõna: noorte autorite almanahh V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kuusberg, Paul** (koost) 1955. Võitlev Sõna: noorte autorite almanahh III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laht, Uno** 1954. Piimahambad. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laht, Uno** 1965. Luuletused 1954–1964. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laht, Uno** 1983. Käärakas kaissukippuja. Tallinn: Eesti Raamat.
- Muru, Karl** 2003. Betti Alver. Elu ja loomingu lugu. Tartu: Ilmamaa.
- Mänd, Heljo** 2011. Nõgesed ja nartsissid: kirjanduslikud memuaarid. Tallinn: Tammerraamat. Noorte Hääl 1954. = Ilmi Kolla. – Noorte Hääl, 21.12.1954.
- Olesk, Sirje** 1998. Eesti kirjanduse ajalugu 1940–1991. – Traditsioon ja pluralism. Koost M. Laak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 228–236.
- Olesk, Sirje** 2000. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Koost M. Laak, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 149–172.
- Olesk, Sirje** 2003a. „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Võim & kultuur. Toim S. Olesk, A. Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 465–480.
- Olesk, Sirje** 2003b. Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim & kultuur. Toim S. Olesk, A. Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 481–525.
- Promet, Lilli** 1952. Ühest „igavesest teemast“. – Sirp ja Vasar, 11.07.
- Raudsepp, Anu** 2000. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Koost M. Laak, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 116–127.
- Ruben, Arne** 2001. Ingel ei ole naine – Ilmi Kolla Juhtum. – KesKus, nr 1.
- Saviauk, V.** (toim) 1952. Rahvalaulik I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schmuul, Juhan** 1953. Luuletused. Poeemid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Sirp ja Vasar 1954. = Ilmi Kolla. – Sirp ja Vasar, 24.12.1954.
- Sunder, Mathavi** 2001. Cultural Dissent. – Stanford Law Review, No. 54, pp. 495–467. – DOI: 10.2307/1229465.
- Säärits, E[llo]** 1987. Kirjandus sõjajärgsel perioodil (1945–1953). Luule. – Eesti kirjanduse ajalugu viies köites, 5. kd, 1. rmt. Eesti nõukogude kirjandus. Peatoim. E. Sõgel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, lk 80–96.
- Säärits, A[adu]** 1991. 1950–1960-ndate aastate vahetusel debüteerinud luuletajaid. – Eesti kirjanduse ajalugu viies köites, 5. kd, 2. rmt. Kirjandus Eestis 1950–1980-ndail aastail. Toim. M. Kalda. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, lk 221–247.

- Vaarandi, Debora** 1948. Kohav rand. Tallinn: RK Ilukirjandus ja Kunst.
- Vaarandi, Debora** 1950. Selgel hommikul. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vaarandi, Debora** 1953a. Luuletused. Valik luuletusi 1941–1953. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vaarandi, Debora** 1953b. Noortest luuletajatest. – Noorte Hääl, 26.11.
- Vaarandi, Debora** 2006. Aastad ja päevad. Tallinn: Tänapäev.
- Veidemann, Rein** 2000. Eksistentsialistliku paradigma avaldusi 1950.–1960. aastate eesti kirjanduses. – Taasleitud aeg: eesti ja soome kirjanduse muutumine 1950.–1960. aastatel // Kadonneed ajan arvoitus: Viron ja Suomen kirjallisuuden muuttuminen 1950- ja 1960-luvulla. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli toimetised, 2. Toim L. Epner, P. Lilja. Tartu, lk 41–50.
- Zakharova, Svetlana** 2013. Gendering Soviet dissent: how and why the woman question was excluded from the agenda of Soviet dissidents (1964–1982). Budapest: Central European University. – www.etd.ceu.hu/2013/zakharova_svetlana.pdf [15.09.2017].
- Yurchak, Alexei** 2005. Everything Was Forever, Until It was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, NJ: Princeton University Press. – DOI: 10.1515/9781400849109.

Käsikirjalised allikad

- Arak, Astrid** s.a. Noorpõlvekaustikud. Käsikirja koopia Eve Annuki valduses.
Eesti elulood. Elulugu nr 913. – EKM EKLA, f 350.
- Kolla** 1952a = Ilmi Kolla, 7 kirja Irene Jürnale. 9. VIII 1949 – 10. XII 1951 + d-ta. – EKM EKLA, f 220, m 11: 5.
- Kolla** 1952b = Ilmi Kolla, 19 kirja Lehti Metsaaltile. 6. IX 1952 – 1. XII 1954 + d-ta. – EKM EKLA, f 220, m 1: 4.
- Kruus, Oskar** s.a. [1958]. Üks traagiline tähelend. (Ilmi Kolla luuletajateest.) – EKM EKLA, f 397, m 74: 4.
- Kruus, Oskar** (koost) 1982–1992. Kirjandusloolised mälestused, klade 5. – EKM EKLA, f 397, m 89: 2.
- Loov Mõte 1955. Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule Ringi laualeht, nr 23. Tartu, 1955. – EKM EKLA, f 321, m 9: 2.
- Parve** 1956 = Ralf Parve, 46 kirja Lilli Prometile. 1. III 1956 – 11. IV 1956. – EKM EKLA, f 400, m 42: 1.
- Pärnu Kommunist 1952 = „Pärnu Kommunist“ (end. „Tööraha Hääl“), 67 kirja Ilmi Kollale. 1. V 1949 – 4. IX 1953. – EKM EKLA, f 220, m 5: 12.
- Siimisker** 1965 = Leenu Siimisker, 3 kirja Uno Lahele. 27. X 1965 – 13. I 1979. – EKM EKLA, f 407, m 5: 35.
- Sirp ja Vasar 1953 = „Sirp ja Vasar“, 12 kirja Ilmi Kollale. 21. II 1950 – 2. XII 1954. – EKM EKLA, f 220, m 5: 16.
- Tööraha Hääl 1950 = „Pärnu Kommunist“ (end. „Tööraha Hääl“), 67 kirja Ilmi Kollale. 1. V 1949 – 4. IX 1953. – EKM EKLA, f 220, m 5: 12.

Vaarandi, Debora 1953–1954. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu konsultandi päevik. Konsultant luule alal: Debora Vaarandi 1953. 22. V 1953 – 3. VII 1954. – EKM EKLA, f 301, m 13: 1.

Eve Annuk – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi vanemteadur, nais- ja meesuuringute ajakirja Ariadne Lõng peatoimetaja. Peamised uurimissuunad on eesti kirjanduse ajalugu, nõukogude perioodi kirjandus- ja kultuurilugu, soouuringud, biograafiauuringud.

E-post: eve.annuk[at]kirmus.ee

Stalinism's "Others": Ilmi Kolla as a dissenter*Eve Annuk***Keywords:** Ilmi Kolla (1933–1954), stalinism, poems, artistic freedom, nonconformity

The article analyzes the poetry of the Estonian writer Ilmi Kolla as the resistance toward the discursive hegemony of the Stalinist era. The dominant tenor of the Stalinist era was falsely optimistic, leaving no space for articulations of individual experiences and existential questions, the topics which were central for Ilmi Kolla's poetry. The writers could not, in the Stalinist era, publicly oppose the ideological and social demands of Soviet rule. Instead, one could adapt the position of a passive dissenter; in the context of literary production, such a position could mean remaining silent (i.e. not publishing texts) or cultivating aesthetic practices which were out of touch with the official ideological demands of the era – this last option meant writing into the drawer.

During the Stalinist period in Estonian SSR, the only officially accepted method of creating literary texts was 'socialist realism.' The acceptance of this method suggested ideological conformism; indeed many authors conformed to the ideological demands of the era. Estonian literature of earlier periods was re-evaluated according to Stalinist ideological demands. In poetry, the newly-established demand for socialist realism prescribed the range of accepted topics; acceptable themes included war, building up the new socialist society, class struggle and the struggle for peace, and the worship of Stalin. Ideological emphasis was laid on the foregrounding of a collective viewpoint and communist values. However, there were several authors who did not conform to the pressure; the poetess Betti Alver, for example, did not publish any poems during the twenty postwar years.

Ideological education of authors became one of the cornerstones of producing the socialist realist works; of particular importance was guiding the literal production of young authors. This was arranged through the Writers Union, where advisers of prose and poetry were employed. Journal editors performed the same role and critical articles were published concerning the production of young authors.

As a young author, the position of Ilmi Kolla in the Soviet literary landscape was precarious because she hardly complied with requirements of socialist realism. Therefore, she failed to publish most of her poems. Kolla indeed tried to conform and wrote conforming poetry for earning income, but these poems often failed. Even poems which were accepted by the editorial board for publication were not considered ideological enough and were harshly criticized.

The central theme in Kolla's poetry was individual and erotic love, instead of collective values demanded by socialist realism. Kolla's poetry tended to have existential undertones and was tempered by a sense of sorrow. Such poetic modes were considered unacceptable in the context of Stalinism since these indicated a sense of human weakness, understood according to Stalinist ideology as lacking in optimism and yielding to negativity and decadent feelings. The most well known poem by Kolla, "Sorrowful moments" carries a sense of an approaching death; it focuses on an individual who loves and longs for the happiness, whose soul is sick and who is thinking about the transcendence of life and about the approaching death. This poem was published only after Kolla's death in 1957 and then became widely read. The poem has been considered Kolla's existential outcry; it has been interpreted as a turning point in the poetic practices of the period (Veidemann 2000). Many poems by Ilmi Kolla which she

METHIS

S U M M A R Y

could not publish during her lifetime were distributed from hand to hand in a manuscript form after her death, impacting in this way the attitudes of many people. Readers have recalled how discovering the poetry of Kolla affected them strongly in the Stalinist atmosphere of the 1950s; many remember how Kolla's poems became close to their hearts and were experienced in the context of the era as something extraordinary and out of sync with the official trends. A collection of Kolla's poetry was published after her death in 1957, but the compiler Heljo Mänd has acknowledged that she did not dare to publish Kolla's more spiritual poetry because of the fear of criticism. Since individualism was suppressed in the Soviet Union, the expression of poetic individualism can be understood as a form of dissent or opposition (Hersch 2016). Therefore, the poetry of Ilmi Kolla can be seen as an opposition to Soviet rule and as a protest toward society which repressed individuality. In addition to Kolla's poetry as a poetic dissent, her freeminded personality was also somewhat inappropriate in the Soviet system. As many other writers, Kolla teased the system, conformed where necessary, but also used the system in her own interests. The poetry of Ilmi Kolla can be understood as a social protest which was not directly created for the purpose of dissent, but which functioned in this way in the Stalinist and post-Stalinist society.

Eve Annuk – PhD, Senior Researcher in the Estonian Literary Museum, Estonian Cultural History Archives; Editor in chief of the Estonian Journal of Gender Studies *Ariadne Lõng* (*Ariadne's Clew*). Main research areas: history of Estonian literature, literary and cultural history of Soviet period, gender studies, biography studies.

E-mail: eve.annuk[at]kirmus.ee